

ANDRĒ MIRAMBEL

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΙΔΙΩΜΑΤΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Οἱ παρατηρήσεις πού ἔχω τήν τιμῆ νά παρουσιάσω ἐδῶ ἔχουν ὡς σκοπὸ πολὺ περισσότερο νά θέσουν ἢ νά ὑποβάλουν προβλήματα παρὰ νά ἐπιφέρουν λύσεις. Ἦρθαν στὸ νοῦ μου ὕστερ' ἀπὸ τὶς διαφορὲς καὶ πλούσιες ἐργασίες τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, κατὰ τὸ διάστημα τῶν τελευταίων χρονῶν, σχετικῶς μὲ τὴ γένεση τῆς μεταβυζαντινῆς καὶ σημερινῆς λογοτεχνίας στὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἔργα τῶν σοφῶν Ἑλλήνων συναδέλφων μας εἶναι γνωστά, καὶ δὲν πρόκειται νά τὰ συνοψίσω. Ἄλλο εἶναι τὸ θέμα μου, καί, γενικῶς, θὰ μπορούσα νά τὸ διατυπώσω ὡς ἑξῆς: «ιδίωμα καὶ λογοτεχνία», ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κρήτη ἐν σχέσει μὲ τὴν κοινὴ Ἑλλάδα.

Στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς διαλεκτολογίας, ἡ Κρήτη κατέχει μιὰν ιδιαίτερη θέση, ὄχι τόσο ἐξ αἰτίας τῆς φύσεως τῶν ιδιωμάτων της καὶ τῶν καθ'αυτὸ γλωσσολογικῶν χαρακτηριστικῶν τους, ὅσο λόγω τῶν σχέσεών τους μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τῆς θέσεώς τους μέσα στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Βεβαίως, τὰ κρητικὰ ιδιώματα προσφέρουν, ὅπως ὅλα τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ ιδιώματα, σ' ὁποιοδήποτε μέρος κι ἂν ἀνήκουν, μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν προβλημάτων γενέσεως καὶ διαρθρώσεως πού θέτουν. Ἐάν, πολλὰς φορὲς, διαλειμματικῶς καὶ σποραδικῶς τὰ πραγματεύθηκαν, μόνο προσφάτως ἔγινε μιὰ συστηματικὴ καὶ συνολικὴ μελέτη τους (καὶ τὴ χρωστοῦμε στὸν κ. Πάγκαλο), —ἐξ ἄλλου μερικὲς προηγούμενες ἀνακοινώσεις ἔδειξαν τὸν χαρακτῆρα τῶν κρητικῶν ιδιωμάτων ἀπὸ τὴ γλωσσολογικὴ ἄποψη. Μπορεῖ κανεὶς νά συγκρίνει τὰ κρητικὰ ιδιώματα μὲ ἄλλα νεοελληνικὰ ιδιώματα, καὶ νά ἐξετάσει ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς. Ἀλλά, ὅ,τι δὲν προσφέρουν ὅλα τὰ νεοελληνικὰ ιδιώματα, εἶναι μιὰ εἰδικὴ θέση ἀπέναντι στὴ λογοτεχνία. Ὑπάρχει λόγος, μοῦ φαίνεται, νά διαγράψω τὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ θέματος, χωρὶς νά μπῶ στὶς λεπτομέρειες, καὶ νά προσπαθῶ νά ὑποδείξω τὴν πρωτοτυπία τοῦ κρητικοῦ στοιχείου, θεωρουμένου ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ νά ὀρίσουμε τὸ πλαίσιο τοῦ θέματος.

Πρῶτα, θὰ θυμίσω ὅτι ἡ γλωσσικὴ διάρθρωση εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς λογοτεχνικὲς πιθανότητες ἢ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τῆς

γλώσσας. Βρίσκεται ἡ Κρήτη, σχετικῶς μὲ τὸ ἑλληνικὸ σύνολο, στὴν ἴδια κατάσταση μὲ ὁποιαδήποτε γλῶσσα σχετικῶς μὲ ἄλλες γλῶσσες τῆς ἴδιας οἰκογένειας. Ἡ διάρθρωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς, τῆς ρωσικῆς, δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐπεκτάσεώς τους, οὔτε τῆς λογοτεχνικῆς τους παραγωγῆς. Ἡ διάρθρωση τῆς ἀλβανικῆς δὲ φταίει ἂν ἡ ἀλβανικὴ κατέχει ἓνα πολὺ περιορισμένο ἐπίπεδο, χωρὶς ἐπέκταση, καὶ μὲ μιὰ λογοτεχνία ποὺ ἐμφανίστηκε πολὺ ἀργά. Οἱ αἰτίες, ποὺ προορίζουν τὴ μοῖρα τῶν γλωσσῶν (ἢ πῶς γενικὰ τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου), εἶναι ἐξωγλωσσικὲς καὶ οἱ γλωσσικὲς διαφοροποιήσεις δὲν πραγματοποιοῦνται μὲ ἀφετηρία τὴ γλῶσσα, ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον. Ἐπίσης, τὰ κρητικὰ ἰδιώματα δὲν χρωστοῦν τὸν λογοτεχνικὸ τους προορισμὸ στὴ διάρθρωσή τους (γιατὶ τὰ κρητικὰ, κὶ ὄχι τὰ μανιάτικα ἢ ἄλλα ;). Ἀλλὰ κάποιες ἐξωγλωσσικὲς συνθῆκες συντέλεσαν στὸ ὅτι τὰ κρητικὰ ξεπερνοῦν τὸ ἀποκλειστικῶς γλωσσικὸ ἐπίπεδο γιὰ νὰ φτάσουν στὴ λογοτεχνία.

Λεύτερο, παρατηροῦμε ὅτι ἡ γένεση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας πηγάζει ἀπὸ μερικὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα, καὶ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ δημιουργία, στὴν ἀρχὴ τῆς, δὲν ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὰ ἰδιώματα. Αὐτὰ τὰ ἰδιώματα εἶναι τῆς Κύπρου, τῆς Ρόδου, τῆς Χίου, τῆς Κρήτης καί, μετὰ, τῆς Ἑπτανήσου. Διαδοχικῶς, λογοτεχνικὰ κέντρα (ἢ λογοτεχνικὲς ἐστίες) σχηματίστηκαν μέσα στὶς νότιες ἰδιωματικὲς περιφέρειες, τριγύρω στὴν ἑλληνικὴ ἡπειρο, στὸ περιθώριο του. Ἀποτελοῦν διάφορες προσφορὲς στὴ λογοτεχνία, χωρὶς κανένα ἀναγκαῖο δεσμὸ, χωρὶς κανένα καθορισμένο σχέδιο ἢ σκοπὸ. Τὸ ἀντίστοιχο δὲ βρίσκεται ὅσον ἀφορᾷ τὰ βόρεια ἢ τὰ ἐσωτερικὰ ἰδιώματα. Τὸ λογοτεχνικὸ ἰδιωματικὸ φαινόμενο χαρακτηρίζεται ὡς νησιώτικο φαινόμενο.

Τρίτο, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ λογοτεχνικὲς ἐκδηλώσεις τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία, ἐννοῶ τίς λογοτεχνικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ παρουσιάζονται μᾶλλον σὰν καινοτομίες ἢ ἀνανεώσεις, κὶ ὄχι σὰν παράδοση. Οἱ συνθῆκες αὐτῆς τῆς δημιουργίας εἶταν:

1^ο) ἓνα ἐπαρκὲς μορφωτικὸ περιβάλλον, ὄχι μόνο ὅσο γιὰ τοὺς λογοτέχνες, ἀλλὰ καὶ ὅσο γιὰ τὸ κοινό,

2^ο) μιὰ ἐπίδραση ἐνὸς ἀλλογενοῦς περιβάλλοντος, δυτικῆς φύσεως, ἰδιαίτερος ἰταλικῆς (ἐπίδραση τῆς Βενετίας ἢ τῆς Γένοβας),

3^ο) μιὰ ἔμπνευση ποὺ προσανατόλισε τοὺς δημιουργοὺς πρὸς τὴν ποίηση ὑπὸ τίς διάφορες μορφές τῆς,

4^ο) Ἡ ἀντίληψη μιᾶς λογοτεχνικῆς γλώσσας ποὺ δὲν ἀπέχει — ὅσο δυνατό — ἀπὸ τὴν ὁμιλουμένη γλῶσσα, ὡς «ὄργανο δημιουργίας καὶ ἐκφράσεως». Σ' αὐτὴ τὴ λογοτεχνία, ποὺ ἀντιφέγγει μιὰ μόρφωση, κ' ἓναν

πολιτισμὸ, δὲν τίθεται γλωσσικὸ πρόβλημα παρὰ γιὰ τὸν γλωσσολόγο, καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ὁμιλοῦντες (συγγραφεῖς καὶ κοινὸ), δηλαδὴ ἓνα «γλωσσικὸ ζήτημα», ὅταν τὸ γ ρ α π τὸ ἐναντιώνεται στὸ λό γ ο, ὅπως ἔγινε, γενικῶς, κατὰ τὸ διάστημα τῆς βυζαντινῆς περιόδου, καὶ ἀργότερα, στοὺς δέκατο ὄγδοο καὶ δέκατο ἔννατο αἰῶνες, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δημοτικισμοῦ.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Κρήτη ὅσον ἀφορᾷ αὐτὰ τὰ γενικὰ σημεῖα, προσφέρει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς ἐπαρχίες, μὲ τὰ νησιά, πὺ ἀνέφερα :

1^ο) ἀποτελεῖ μιὰ συμβολὴ στὴ λογοτεχνία,

2^ο) ἡ μεγάλη τῆς παραγωγὴ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία,

3^ο) ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ Βενετία, καὶ μὲ τὴ Βενετία μπῆκε σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση,

4^ο) ἡ κλίση τῆς εἶναι πρὸς τὰ ποιητικὰ εἶδη, καὶ ἡ λογοτεχνικὴ τῆς γλῶσσα δὲν ἀπομακρύνεται συστηματικῶς ἀπὸ τὴν κοινὴ χρῆσι.

Ὅμως, παρατηροῦμε, μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων μερῶν μὲ τὰ ὁποῖα τὴ συνέκρινε, τὶς ἐξῆς διαφορές, πὺ ἀναθέτουν στὴν Κρήτη τὴν πρωτοτυπία τῆς :

1^ο) Ἡ Κρήτη διαφοροποίησε τὰ ποιητικὰ εἶδη· τὸ ποιμενικὸ, τὸ ἐπικο - λυρικό, τὸ θεατρικὸ (τὸ μυστήριον ἢ θρησκευτικὸ δράμα, τὸ τραγικό, τὸ κωμικό). Κ' ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ καινούρια ἀποψη πὺ προσφέρει ἡ Κρήτη, καὶ πὺ θὰ ἔχει μεγάλη ἀπήχηση καὶ σημασία στὸ μέλλον. Χαρακτηρίζεται ὡς μιὰ «ἀναγέννηση», ὅπως τὸ κατάλαβε καὶ τὸ ἐξήγησε ὁ Ἀλέξανδρος Ἐμπιρίκος σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη («Ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννηση, δέκατος ἔκτος καὶ δέκατος ἑβδομος αἰῶνες»). Κ' ἐδῶ ἡ λέξη «Ἀναγέννηση» δὲν εἶναι ἀπλὴ λέξη οὔτε ἀπλὴ μεταφορά. Ἐκφράζει ἓνα φαινόμενο, τὸ «κρητικὸ φαινόμενο», ἄς ποῦμε. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συγκρίνει τὴν κρητικὴ ἀναγέννηση μὲ τὴν ἰταλικὴ τοῦ δέκατου πέμπτου καὶ ἔκτου αἰῶνος καὶ μὲ τὴ γαλλικὴ ἀναγέννηση. Στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία, εἶχε χωρισμὸ ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὴ μεσαιωνικὴ μόρφωση, γιὰ μιὰν ἐπιστροφὴ στὶς ἀρχαίες πηγές. Στὴν Κρήτη, ἡ ἀναγέννηση δὲν εἶναι χωρισμὸς ἀπὸ τὸ παρελθόν, εἶναι μιὰ πρωτότυπη προσφορὰ πὺ, ἀπὸ τὴ μιὰ, διαδέχεται ἄλλες ἐκδηλώσεις καὶ παίρνει τὴ θέση τῆς μέσα σὲ μιὰν ἐξέλιξη, καὶ πὺ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρουσιάζεται μὲ πολλὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ πὺ τὴν διακρίνουν. Χάρι στὸ μορφωτικὸ τῆς ἐπίπεδο ὅπου ἔφτασε, μπόρεσε ἡ Κρήτη νὰ δημιουργήσει τὸ πῦ «κοινωνικὸ» λογοτεχνικὸ εἶδος, δηλαδὴ τὸ θέατρο. Κι αὐτὸ εἶναι σπουδαῖο γιὰ τὴ γλωσσικὴ χρῆση. Τὸ θέατρο —, ὅπου κάθε ἐκδήλωση παρουσιάζει κάτὶ ἐπίκαιρο, καὶ ὅπου τόσα στοιχεῖα μαζεύονται (τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα, τὸ παίξιμο τοῦ ἠθοποιοῦ, καὶ ἡ ἄ-

μεση συμμετοχὴ τοῦ κοινοῦ, ὥστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ θέατρο εἶναι μιὰ λογοτεχνικὴ ἐκδήλωση μὲ τρεῖς διαστάσεις)—, τὸ θέατρο ἀπαιτεῖ, ὡς ἔκφραστικό μέσο, μιὰ γλῶσσα ἱκανὴ νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος, καὶ νὰ τὴν καταλάβει τὸ κοινό. Ἔτσι τὸ θεατρικὸ εἶδος, ποῦ τὸ δημιούργησε καὶ τὸ ἀνάπτυξε ἡ Κρήτη, συντέλεσε νὰ δώσει στὸ κρητικὸ ἰδιωματικὸ στοιχεῖο μιὰν ἰδιαίτερη κ' ἐξαιρετικὴ ἀξία, καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ παίξει ἓνα σπουδαῖο ρόλο στὸ σχηματισμὸ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

2^ο) Ἡ κατάσταση τῆς Κρήτης φαίνεται περίπλοκη, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων μεταξὺ ἰδιώματος καὶ λογοτεχνίας. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ πελοποννησιακὰ ἢ ἠπειρωτικὰ ἰδιώματα, ἡ τοπικὴ παραγωγὴ δὲ δίνει ἀφορμὴ παρὰ σὲ προφορικές, λαογραφικὲς ἐκδηλώσεις (παραμῦθια, δημοτικὰ τραγούδια). Σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπ' αὐτὴ τὴ μορφή κρίνεται καὶ ἐκτιμᾶται ἡ παραγωγὴ, ποῦ τὴν μαζεύουν καὶ τὴν μελετοῦν οἱ ἐπιστήμονες. Μπορεῖ κάποτε νὰ τροφοδοτήσῃ — ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως — τὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ τότε πρόκειται γιὰ μιὰν «μετάθεση», ἃς ποῦμε, κ' ὄχι γιὰ μιὰν εὐθεία καὶ ἀναγκαῖα ἐπίδραση. Στὴν περίπτωσι νησιωτικῆς ἰδιωματικῆς παραγωγῆς, ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἰδίως στὴν Κύπρο καὶ στὴ Ρόδο, βρισκόμαστε κοντὰ στὴ λαϊκὴ προφορικὴ παραγωγὴ, μιὰ γραπτὴ παραγωγὴ μὲ λογοτεχνικὸ χαρακτῆρα (κ' ἐδῶ θὰ θυμίσω τὸν Πετραρκισμό στὴν Κύπρο, ποῦ τὸ μελέτησε πρὸ ἐτῶν ἡ Κα Πιτσιλίδη – Σιαπκαρᾶ). Ἐδῶ πάλι, αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μπορεῖ ἡ λογοτεχνία νὰ τὸ κάνει μιὰ πηγὴ τῆς ἀγγότερα, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη βάση τῆς. Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἡ Κρήτη παρουσιάζει δική της κατάσταση: ἔχει τὴ λαϊκὴ της, προφορικὴ παραγωγὴ, συνταυτισμένη μὲ τὴ δική της γλωσσικὴ παράδοση (τὰ δημοτικὰ τῆς τραγούδια). Ἀλλὰ ἡ λογοτεχνικὴ της παραγωγὴ, ποῦ τῆς ἀναθέτει κάπως τὴν πρωτοτυπία της, δὲ μένει περιορισμένη στὸ πλαίσιο της. Τὸ ξεπερνᾷ, καὶ μὲ τὴν ἀκτινοβολία της καὶ τὴ γλῶσσα της, γίνεται κοινὸ στοιχεῖο, κοινὴ προσφορὰ στὴ λογοτεχνία καὶ στὴ λογοτεχνικὴ ἔκφραση. Δὲν εἴμαστε καλὰ πληροφορημένοι σχετικῶς μὲ τὴν ἱστορία τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων, κατὰ τὸ διάστημα τοῦ βυζαντινοῦ μεσαίωνα. Τί εἶναι τὰ «κρητικὰ ἰδιώματα», ποῦ ἡ ἐμφάνισή τους καὶ ἡ ἐξέλιξή τους εἶναι προγενέστερες τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς ἀνθίσεως τῆς «κρητικῆς λογοτεχνίας»; Βέβαια, ἀνήκουν τὰ κρητικὰ ἰδιώματα στὰ νότια ἑλληνικὰ ἰδιώματα, ὅπως τόσα ἄλλα, μὰ τέτοια γεωγραφικὴ διάκριση, ποῦ τὰ χωρίζει ἀπὸ βορηνὰ ἢ ἄλλων ἐπαρχιῶν ἰδιώματα, δὲν ἔχει ἀξία, ἀπὸ τὴ γλωσσολογικὴ ἀποψη, παρὰ ἐὰν βασίζεται σὲ γλωσσικὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ ἀφοροῦν τὰ λεγόμενα νότια ἰδιώματα. Αὐτὰ τὰ γλωσσικὰ χαρακτηριστικὰ ὑπάρ-

χουν στὰ κρητικὰ ἰδιώματα (ἰδίως ἢ διατήρηση τῆς ποσότητος τῶν φωνηέντων, πὺν ἑλαττώνεται στὰ βορεινὰ ἰδιώματα), ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦν, γιὰ τὰ κρητικὰ ἰδιώματα διαφέρουν ἀπὸ τῆς Ρόδου, τῆς Κύπρου ἢ τῶν Κυκλάδων ἢ τῆς Πελοποννήσου. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἢ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα καθορίζουμε ἓνα ἰδιώμα δὲν ἀνήκουν ὅλα στὴν ἴδια ἐποχή. Μὴ λησμονήσουμε τὸν «ἰσογλωσσικὸ» χαρακτήρα τῶν ἰδιωμάτων, στὸν ὁποῖον ὁ Antoine Meillet εἶχε ἄλλοτε τόσο λαμπρὰ ἐπιμείνει. Ἐκτὸς τῆν ἄλλῃ μεριά, μὴ λησμονήσουμε τίς τροποποιήσεις ἢ διαφοροποιήσεις κατὰ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου. Αὐτὴ εἶναι (στὴν ἑλληνικὴ ὁπως καὶ ἄλλοῦ) ἡ πῶς μεγάλη δυσκολία τῆς ἱστορίας τῶν ἰδιωμάτων. Κάποτε τείνουμε νὰ θεωρήσουμε ἓνα ἰδιώμα σὰν ἓνα ὀριστικὸ συναρμολογημένον σύνολο. Ἐνῶ, ἐὰν αὐτὴ ἢ ἀποψη ἐπιβάλλεται σ' ὅποιον κοιτάξει τὸ ἰδιώμα στὴ σημερινή του χρῆσι πὺν γίνεται στὸν τόπο του, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι τὰ ἰδιώματα προκύπτουν ἀπὸ διαφορὰς διασταυρώσεις πὺν ἔλαβαν μέρος σὲ διαφορετικὰς ἐποχές, καὶ πὺν ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ διαφορετικὰς ἐξελίξεις, καὶ ὄχι κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον. Κάθε ἰδιώμα δὲν ἔχει μόνον τὴ φυσιογνωμία του, τὴ σύστασίν του, τὴ διάρθρωσίν του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν του. Γιὰ μᾶς, τὸ κύριον ζήτημα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κρήτην τῶν δέκατου ἕκτου καὶ δέκατου ἑβδόμου αἰώνων—δηλαδὴ τὴ «λογοτεχνικὴν Κρήτην»—εἶναι τὸ ἐξῆς: ἡ γλῶσσα αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας εἶναι—ἢ ὄχι—ἡ πιστὴ, ἀπόλυτη εἰκόνα τῶν συγχρόνων κρητικῶν ἰδιωμάτων; Φυσικὰ, δὲν μπορεῖ αὐτὴ ἡ γλῶσσα νὰ ἀπομονωθῇ ἀπὸ τὴ γένεσίν της οὐτ' ἀπὸ τὸ κρητικὸ περιβάλλον. Ἄλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ «λογοτεχνικὴν κρητικὴν γλῶσσαν», ἐπίσης τεκμηριωτοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, καὶ πὺν συντέλεσε στὸ σχηματισμὸν τῆς κοινῆς γλῶσσας τῶν μεταγενεστέρων χρόνων. Μέσα στὸ κρητικὸ περιβάλλον, ἡ γλῶσσα τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας, σχετικῶς μὲ τὰ κρητικὰ ἰδιώματα, ἔπαιξε τὸ ρόλον μιᾶς «κρητικῆς κοινῆς γλῶσσας», καὶ αὐτὸ μὸς φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα σπουδαῖον γεγονός, ὅσον γιὰ τὴ γενικὴ ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς. Ὅλα γίνονται σὰ νὰ σχηματίσθη, ἀπάνω σὲ ἰδιωματικὰ δεδομένα, μιὰ ἰδιωματικὴ γλῶσσα ἰσοδύναμη μὲ μιὰ κοινὴ γλῶσσα, γιὰ νὰ, ἔπειτα, χρησιμεύσει στὴν οἰκοδόμησιν μιᾶς πανελληνικῆς κοινῆς γλῶσσας. Ἐδῶ ἔπαιξε ἡ Κρήτη ἓνα διπλὸν ρόλον, πότε ἐνοποιητικόν, πότε διαφοροποιητικόν, πὺν θέλει νὰ ἐξετάξεται. Τὸ πρόβλημα συνίσταται στὸ νὰ διακρίνει κανεὶς ποῖα κρητικὰ στοιχεῖα διατηρήθησαν τόσο στὴν κρητικὴν λογοτεχνίαν τὴν ἴδιαν ὅσον στὴ μεταγενέστερην παραγωγὴν καὶ χρῆσιν, καὶ ποῖα κρητικὰ στοιχεῖα δὲ σώθησαν (παραδείγματος χάριν, ἡ ὀνομαστικὴ κλίσις, τὸ ἄρθρον, οἱ ρηματικὰς καταλήξεις, τὸ λεξιλόγιον, πὺν διαφοροποιοῦν τὴ λαϊκὴν χρῆσιν ἀπὸ τὴν λογοτεχνικὴν,—καί, ἀργότερα, οἱ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν τύ-

πων, πὸν διαφοροποιοῦν τὴν κρητικὴ χρῆσι ἀπὸ τὴν κοινὴ). Ὁ τι μοῦ φαίνεται σημαντικὸ, σ' αὐτὴ τῇ διπλῇ διαφοροποίησιν, εἶναι ὁ ρόλος πὸν ἔπαιξε ἡ λογοτεχνία. Ἔτσι εὐρύνεται τὸ πρόβλημα, καὶ βλέπουμε τὸ πῶς ἓνα ἰδίωμα μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ μὴν λογοτεχνικὴ ἔκφραση, καί, ὕστερα, νὰ συντελέσῃ στὸν σχηματισμὸ μιᾶς κοινῆς γλώσσας.

Ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα, στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, θέτει πάρα πολλὰ προβλήματα, καὶ σχηματίστηκε κατὰ συνθήκες πὸν δὲ θὰ ἐξετάσω ἐδῶ, ἐπειδὴ εἶναι ἕξω ἀπὸ τὸ θέμα μου. Θὰ περιοριστῶ μόνον νὰ πῶ, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σύγχρονη λογοτεχνία, ὅτι κάποτε (κι ὄχι συστηματικὰ, ἀλλὰ πραγματικὰ) τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιδράσεως ἢ ἀπλῶς τῆς θέσεως τοῦ κρητικοῦ ἰδιωματικοῦ στοιχείου μέσα στὴν παραγωγή. Τὸ θέμα μπορεῖ νὰ εἶναι διπλό, εἴτε τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ συγγραφέα, εἴτε τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας του. Ἐνας πεζογράφος μπορεῖ νὰ εἶναι Κρητικὸς, καὶ νὰ μὴν ἔχει ὡς σκοπὸ παρὰ ἓνα κοινὸ ἔργο, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν Κρήτη, οὔτε γιὰ τὸ θέμα, οὔτε γιὰ τὴ γλῶσσα. Ἐπειτα, μπορεῖ ἓνας πεζογράφος—εἴτε Κρητικὸς εἴτε μὴ— νὰ πάρει τὸ θέμα του ἀπὸ τὴν Κρήτη, καὶ νὰ γράψῃ μιὰ γλῶσσα, πότε χρησιμοποιῶντας μερικὰ κρητικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, πότε χρησιμοποιῶντας σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τὴν κοινὴ γλῶσσα. Ὁ Κονδυλάκης, μὲ τὸ ἔργο του «Ὁ Πατούχας» θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα παράδειγμα τῆς πρώτης περιπτώσεως. Ὁ Πρεβελάκης (μὲ τὸ «Χρονικὸ μιᾶς πολιτείας» καὶ τὴν Κρητικὴ Τριλογία του, προσφάτως γαλλιστὶ μεταφρασμένη) θὰ εἶταν ἓνα παράδειγμα τῆς δεύτερης περιπτώσεως. Ἄλλο παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ βρεθῆι μὲ τὸν Καζαντζάκη. Μέσα στὸ ἔργο—ἐννοῶ τὸ πεζογραφικὸ καὶ τὸ μυθιστοριογραφικὸ—αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, θὰ εἶταν δυνατὸ νὰ ἐξετάσει κανεὶς, βέβαια, τὸ κρητικὸ στοιχεῖο (τὰ πρόσωπά του, τὸν ἱστορικὸ ρόλο τῆς Κρήτης, τὴν «κρητικὴ συνάντηση», ἃς ποῦμε, ἁν διάφορων στοιχείων τοῦ Ἑλληνισμοῦ). Ἄλλὰ ἔχει καὶ τὴ γλῶσσα τοῦ συγγραφέως. Κατὰ πόσο χρησιμοποεῖ τὸ ἰδιωματικὸ στοιχεῖο; Αὐτὸ τὸ πρόβλημα,—καὶ λογοτεχνικὸ καὶ γλωσσολογικὸ,—δὲν περιορίζεται, ἕξ ἄλλου, στὴν Κρήτη: πρόκειται γιὰ τὴ θέση, γιὰ τὸ ρόλο, τοῦ ἰδιωματικοῦ στοιχείου στὴ γλῶσσα τῶν συγγραφέων τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας (τὸ ἑπτανησιακὸ στὸ Θεοτόκη, τὸ λεσβιακὸ στὸ Μυριβήλη, τὸ μικρασιατικὸ στὸ Βενέζη, παραδείγματος χάρι, καὶ λοιπά). Αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ φυσικὸ, καὶ ἡ γαλλικὴ λογοτεχνία μᾶς πορουσιάζει ἀρκετὰ παραδείγματα συγγραφέων τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα κατέχει ἰδιωματικὰ στοιχεῖα, καὶ μελετήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη Παρόμοια μελέτη θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ θὰ φαινόταν χρήσιμη πρὸς τὴ γνῶσι τῆς σημερινῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας.

Ὡς συμπέρασμα, θὰ πῶ ὅτι ἡ Κρήτη, ὅσον ἀφορᾷ τὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου καὶ σημερινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐξάσκησε σχετικῶς μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ λογοτεχνία, μιὰ πολὺ σημαντικὴ δρᾶσι. Οἱ δυὸ ἀπόψεις αὐτὲς—γλῶσσα καὶ λογοτεχνία—, ἐδῶ δὲ χωρίζονται. Δυὸ σταθμοὺς πέρασε ἡ Κρήτη: πρῶτα δημιούργησε ἡ Κρήτη μιὰν ἰδιωματικὴ κοινὴ γλῶσσα, στὴν ὁποία ἡ σημερινὴ πανελληνικὴ κοινὴ χρωστᾷ πολλά. Ἔπειτα, μιὰ πὺν σχηματίστηκε ἡ σημερινὴ κοινὴ γλῶσσα, ἡ Κρήτη ἔδωσε κάποτε ἀφορμὴ στὴ χρησιμοποίησι τοῦ ἰδιωματικοῦ της στοιχείου—εἴτε γιὰ τὸ περιχόμενον τοῦ ἔργου εἴτε γιὰ τὴν ἔκφρασί του, ὅπως καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Τὰ προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλῶσσας εἶναι τόσο περίπλοκα καὶ συναρπαστικά ὅσο τῶν λογοτεχνικῶν καὶ ἰδιωματικῶν γλωσσῶν τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ὁφέλιμη φαίνεται καμμιά φορὰ ἡ σύγκρισι.

Ἀπὸ τὴν ποικιλία τῆς Ἑλλάδας πηγάζει ἡ ἐνότητι τοῦ Ἑλληνισμοῦ.